

Философията:
от модернизъм
към постмодернизъм
2016

КАПИТАЛИЗЪМ И ВЛАСТ

Иван Кацарски

CAPITALISM AND POWER

Ivan Katsarski

***Abstract.** The study discusses the peculiarities of power relationships in capitalism. First, approaches of mainstream economics and sociology are compared in the interpretation of social reality. Then follows, a comparison of power relations in pre-capitalist societies and in capitalism. In societies prior to capitalism power is usually demonstrated openly and clearly whereas in capitalism it is disguised to a maximum degree. Finally, one of the basic mechanisms of power in capitalism is considered, power through seduction.*

***Key words:** power, capitalism, pre-capitalist societies, democracy, way of life .*

Последните 200-250 години са един изключително динамичен и сложен период. Светът и отделните общества претърпяват безпрецедентна еволюция, която е пораждала и след това отхвърляла разнообразни форми на социална организация. И все пак могат да се идентифицират достатъчно ясно основни тенденции, които придават облика на периода.

Доминиращата икономическа система, характерна за него, обикновено се определя като пазарна икономика или капитализъм. Първият термин ми се струва твърде безизразен, неспецифичен и в това си качество – твърде удобен инструмент за апологетиката на статуквото. Терминът „капитализъм” е за предпочитане, защото

насочва вниманието към специфичната природа на отношенията, към властовите позиции и структурните неравенства на пазара. Предпочитам термина капитализъм още поради две причини: първо, той показва богати възможности за семантично нюансиране чрез присъединяване на различни определения: различават се например анархо-капитализъм, корпоративен капитализъм, авторитарен капитализъм, държавен капитализъм, финансов капитализъм, *laisser-faire* капитализъм, технокапитализъм, монополистичен капитализъм, ранен капитализъм, късен капитализъм, неокапитализъм, посткапитализъм; второ, терминът капитализъм се използва широко в различни интелектуални традиции и не е свързан изключително нито само с апология, нито само с критика на наличния социален ред.

Политическите реалности от последните 200 – 250 години са дори по-сложни, отколкото икономическите. Съперничат си различни политически режими – представителни демокрации с различна степен на отвореност към гражданите, авторитарни и тоталитарни режими, често белязани с рудименти от минали епохи. От камбанарията на днешния ден изглежда, че с течение на времето представителната демокрация печели нови територии, въпреки че има и противоположни тенденции. Във всеки случай експанзията на капитализма е била винаги по-мощна и по-трайна по своите резултати, отколкото развитието и разпространението на демократичния режим.

Как се съотнасят капитализмът и демокрацията? Според преобладаващото схващане (например Чарлз Линдблъм, Питър Бъргър, Милтън Фридман, Робърт Дал) може да съществува капитализъм без демокрация, но не и демокрация без капитализъм. Капитализмът е необходимо, макар и недостатъчно условие за представителната демокрация (Mueller 1999: 231 – 232). Според друго схващане обаче между капитализъм и демокрация не съществува необходима връзка, всяка от двете форми може да съществува независимо. Според Джон Мюлер за възникването на капитализъм или демокрация не са необходими никакви трудно постижими условия: „капитализъм ще се появи, ако на хората не им се пречи да бъдат алчни, а демокрацията ще се случи, ако хората са свободни да се оплакват и оплакващите се – да се организират... не би било много трудно да се установят или да се поддържат демокрацията и капитализмът... за да се появят

те, не са необходими никакви сложни предпоставки... те не са изначално уязвими” (Ibid., 12-13). На друго място авторът твърди, че „противно на идеалния образ... демокрацията е проста и лесно постижима форма на управление. Както американците днес със сигурност би трябвало да знаят, всеки простак може да практикува демокрация. Ако това е така, следва, че основната бариера за разширяването на демокрацията не е била някаква техническа, историческа, социална, културна, икономическа или антропологическа трудност, а ефективната съпротива на недемократите” (Ibid., p. 16). Аналогични различия съществуват и по отношение на ролята на демокрацията за икономическото развитие. Съперничат си две основни тези: според едната демокрацията е необходим компонент на развитието, според противоположната пък единични примери не дават основание да се прави извод, че демокрацията е било позитивен, било негативен фактор за икономическото развитие на дадена страна (Iqbal and You 2001: IX-XI, XIII; Sen 2001: 11).

Ако искаме да разберем функционирането на дадена социална сфера, например икономическата или политическата, необходимо е да излизаме отвъд нейните граници. Например това, което се случва в политиката, би било напълно необяснимо, ако не познаваме икономическото структуриране на съответното общество. Политическият режим има различен облик в зависимост от това, дали икономическият елит се състои предимно от едри земеделски магнати, големи индустриалци, крупни акционери и елитни мениджъри, дали съществува стабилна средна класа и т. н. Политическите отношения зависят от спецификата и конфигурацията на икономическите субекти. Но видът на политическия режим също налага отпечатък върху икономическите отношения. Капитализмът се появява в различни разновидности в зависимост от това, дали този режим е абсолютна монархия, друг вид авторитарно управление, представителна демокрация или тоталитарна система. Капитализмът в конкретната си форма винаги предполага привързаност към някаква политическа идеология, политически проект и политическа практика. Например капитализмът на *laissez-faire* се появява най-напред като политически проект (последните десетилетия на XVIII век) и става реалност през следващото столетие в резултат на остри политически противо-

борства. Изтласкването на държавата от сферата на икономиката не може да се осъществи без политически промени, които пък не могат да се извършат без идеологии, проекти, партийни борби. Аргумент в полза на това е и Кейнсианската революция в икономическата теория и политика, като този път завоят е в противоположна посока – към засилване ролята на държавата в икономиката. Свидетелство за същото е и неолибералният обрат, настъпил към средата на 70-те години на миналия век, когато идеолози, политици и бизнесмени успяха да възродят един по-„самобитен“ капитализъм с ограничен контрол от страна на държавните институции.

Макар обикновено да се мисли като икономическа система, капитализмът не е възможен като чисти икономически отношения. Собствеността и разменните отношения изискват някой да ги гарантира. В тази роля могат да са държавни институции или частни организации. Богатството не е в състояние да защити само себе си: то може да се осланя или върху принуждаващата сила на държавата, да си създаде само охранителен механизъм или да си купи сигурност от частни охранителни структури. Функционирането на икономиката винаги предполага някаква система на организирана принуда, която в „нормалния“ случай остава в латентно състояние. Собствеността и икономическите отношения зависят от системата, която е призвана да ги охранява: как е организирана тя, доколко е надеждна и т. н. Следователно, една икономическа система, в частност капитализмът, и нейните модификации не могат да се извадят от контекста на държавната организация, политиката и идеологиите.

Принципно такъв е подходът на класическата икономическа теория, въпреки съществените различия между отделните нейни представители. Както посочва Дауд, Адам Смит е изучавал сложни исторически процеси: връзките между бизнес и политика, технология и бизнес, между всички тези компоненти и условията на живот на различните социални групи. Това е методът на политическата икономия. От 60-те години на XIX век обаче икономическата мисъл става „модерна“ – постепенно всички тези връзки биват загърбени от икономистите (Dowd 2000: 16). В условията на остри социални противоречия и борби икономическата теория на полезността е била предпочетена заради своята абстрактност, пренебрегването на класовите

взаимоотношения (земевладелци, капиталисти, работници), с които се занимава класическата политикономия. В центъра се поставя абстрактният индивид, който зависи от други абстрактни индивиди. Няма класи, няма история, няма минало и бъдеще, има само рационален пресмятащ индивид, ръководещ се от своята полза (Ibid., 39-40).

Повечето съвременни икономисти виждат в това голямото предимство на икономическата теория пред останалите социални науки. Според някои от тези икономисти основна привлекателност на икономическата теория е нейната кохерентност, отличаваща я рязко от останалите социални теории. Например, Пиоре определя икономическата социология като еkleктична – грандиозно струпуване на идеи и подходи, не съществува базисна теоретична структура, която да ги свърже и интегрира. От шестимата класици на икономическата социология (Маркс, Вебер, Дюркем, Шумпетер, Полани и Парсънс) само последният няма проблем с икономическата теория в конвенционалния смисъл. Всеки от останалите дава собствена версия за развитието на капиталистическата система. Мисленето в исторически категории – това е предизвикателството на икономическата социология към икономикса. Но, твърди Пиоре, предвижданията на всички тези основни автори, включително Парсънс, са се оказали опровергани от развитието на бизнеса, което поставя под въпрос съответните теории. Историческият подход към икономиката се е провалил (Piore 1996: 742, 744).

Подобни оценки могат да са само за сметка на техните автори. Каквито и достойнства да му се приписват, конвенционалният икономикс не може да обезсмисли традициите на икономическата социология (германска, френска, американски институционализъм) (за техните постижения вж. например: Swedberg 1991, 1997). Високомерният и пренебрежителен тон на много икономисти към социологията е показател не само за техните свръхпретенции, но и за напреженията между двете дисциплини. В историята можем да открием както взаимни критики, така също опити за сближаване, а и преднамерена индиферентност. Шестдесетте години на миналия век бележат кулминацията на едно белязано с неутралитет разделението на труда между икономисти и социолози в Съединените щати. То обаче се разпада през 70-те години и започва напрегнат диалог между

представителите на двете дисциплини. От споровете изкрystalизират два основни подхода – на новия институционален икономикс и на новата социология на икономическия живот. Първият се разработва главно от икономисти. Ключовата идея в него се състои в това микроикономиксът да бъде използван, за да се обяснят социалното поведение и социалните институции. Ефективността се провъзгласява за основен фактор за утвърждаването на една или друга форма на организация. Обратно, новата икономическа социология твърди, че социалните институции не могат да бъдат обяснени посредством принципа за ефективност – в икономиката и в други сфери (Swedberg 1991: 266 – 268). Книгата на Гари Бекер „Икономическият подход към човешкото поведение“ (1976) е най-крайна форма на империализъм от една социална наука към друга: Бекер се стреми да елиминира социологията окончателно (Piore 1996: 743). Отхвърляйки агресията на новия институционален икономикс, новата икономическа социология разработва нови теоретични полета: ролята на социалните мрежи в икономиката, структурата на различните икономически организации, ролята на културата в икономическия живот (Swedberg 1991: 269 – 270).

Въпреки несъмнените си успехи не са без основание някои критики по отношение на новата икономическа социология. Социолозите не се захващат охотно с традиционни икономически проблеми и не са разработили достатъчно добри социологически теории за пазара, парите и т. н. Твърде малко са сравнителните изследвания. Не е ясно как биха могли да се асимилират постиженията на други интелектуални традиции – теория на световните системи, институционална икономика, неомарксизъм и др. Не е отделено нужното внимание на икономическата история (Ibid., 270 – 271). Някои от тези слабости показват, че са се загубили съществени достойнства на класическите теории, например широкото използване на сравнителния и историческия подходи.

В настоящия контекст същественото в тази дискусия е сблъсъкът на два подхода към икономическата реалност. Единият тръгва от идеята за абстрактния индивид, рационално преследващ своя интерес. Вторият изхожда от постулата за изначалната внедреност на икономическите отношения и поведение в по-широк социален контекст, включващ политически реалности, технологии, идеологии,

култура и други елементи. Първият е нещо като икономическа теология – трансцендиране и възвеличаване на егоистичния интерес и апология на съществуващия социален ред. Вторият е, ако не гаранция, то поне необходима предпоставка за обективно изследване на икономическата реалност в нейния действителен контекст.

Утилитаристката теология на икономикса не е единствената дисциплинарна теология. Наистина тя е най-успешната и най-агресивната, защото е открила възможност за използване на разгърнат математически апарат, който обикновено се възприема като безспорен сертификат за научност. Подобни на нея могат да се открият в подходи на други социални науки. Такава е например политическата философия, която използва идеологемите за човешки права, обществен договор, легитимна власт и т. н., пренебрегвайки реалните политически отношения и практики, както и тяхната по-широка контекстуалност. Подобна насоченост е твърде примамлива, защото позволява да се постигне дисциплинарна затвореност, разработване на автономен теоретичен апарат и предявяване на изключителни претенции към определена сфера или аспект на социалната реалност.

Както обикновено се случва, нито един подход не е напълно адекватен към всяка научна задача, нито пък напълно безполезен. Със сигурност дисциплинарният автономизъм помага за решаването на някои по-частни проблеми на дисциплините, но във всеки случай е пречка за адекватното разбиране на основните отношения и свързаното с тях поведение на хората. Политическите процеси и институции са съществено зависими от качеството и конфигурацията на икономическите субекти; икономическата реалност съвсем не е резултат на чисто обективни процеси, независими от човешките идеи и действия, а се обуславя, наред с другото, от идеологии, политически проекти и публична активност; технологиите също оказват силно въздействие върху икономиката, политиката, културните процеси, но на свой ред се намират в съществена зависимост спрямо тях и т. н.

Никакъв вид социален детерминизъм (икономически, политически, технологически, културен или какъвто и да било друг) не би трябвало да получава изключителни права. Не съществува йерархия на сферите и на дисциплините. В конкретно социално пространство и време един вид процеси могат да са по-динамични и да предизвикат

по-широки трансформации, след което мястото им на динамичен фактор може да бъде заето от друг вид процеси.

Капитализмът може да се появи в съчетание с различни политически режими (абсолютна монархия, друг вид авторитаризъм, представителна демокрация с различни степени на отвореност към гражданите, тоталитарни режими). Освен това капитализмът може да се свърже с различни етапи и динамика на технологично развитие. Допълнителна специфика на капитализма е свързана с различните културни универсуми, в които се разгръща икономическата активност.

Централно място в настоящия анализ се отнежда на една от множеството възможни социални конфигурации – съчетанието между капитализъм, представителна демокрация и висока технологична динамика. Това е господстващата социална организация през последното столетие, поради което на нея тук се отделя най-голямо внимание. Много важно е да уточня, че тя има доминиращо положение по силата на конкретните обстоятелства, а не е продукт на някаква неотменна логика или необходимост. Нещо повече, историческата емпирия показва, че този тип организация може да бъде подложен на разпаден процес, в резултат на който да се появи друг вид конфигурация: например, капитализмът и високият технологичен динамизъм да бъдат съхранени, но представителната демокрация да бъде заместена с тоталитаризъм или авторитаризъм (историческият опит на Германия). Днес представителната демокрация също не е гарантирана: не е изключено съчетанието между капитализъм, авторитаризъм и високи технологии (например в китайски и други варианти) да се окаже по-сполучливо в средносрочен план в контекста на новите световни реалности.

Настоящото изследване е продължение на работата ми върху проблема власт и неравенство в преиндустриалните общества (Кацарски 2007). Отношението между двете изследвания е далеч по-съществено, отколкото хронологична последователност. Властово-стратификационната картина на преиндустриалните общества създава историческата перспектива и дълбочина за анализа на властово-стратификационните тенденции през последните приблизително две столетия. Максимално широкият исторически хоризонт позволява да се избегнат някои от най-характерните недостатъци на съвремен-

ните социални изследвания – късопаметство и „компенсиране” на аналитичната недостатъчност с модни етикети. Перманентните концептуални и интерпретационни революции са най-сигурен начин да си създаваме превратни представи както за общото, така и за специфичното в историческите процеси и явления. Тези „революции” са също най-добрата възможна интелектуална гаранция за запазване на съществуващия ред.

Практикуването на властта в условията на капитализъм, особено когато той се съчетава с представителна демокрация, показва забележителна отлика в сравнение с упражняването ѝ в повечето прединдустриални общества. В тези общества господството и подчинението се демонстрират ярко, така че да бъдат максимално видими и разпознаваеми. Налице са съсловни и кастови различия, които намират израз във всичко – юридически статус, структуриране на населеното пространство, облекло, ритуали, норми на поведение и т. н. Съществува рязка граница между аристократи и простолюдие, въпреки че и хора с обикновен произход са успявали да преминат от другата страна; в такъв случай обаче те са се стремели да усвоят аристократичните маниери и достолепие, да изличат по възможност напълно паметта за предишния им статус. Като правило господарите се раждат като такива, слугите – също. Владетелят заема изключителна позиция, защото именно той е божи изборник, аристократът стои над простолюдието, защото в жилите му тече „благородническа кръв“. Статусите се свързват трайно с моралното качество на личностите: „В правото социалните статуси нерядко се описват в морални категории. Знатните се наричат „най-добри”, „най-достойни”, докато хората от простолюдието фигурират като „низки”, „долни”, „най-лоши”... Господарите и поданиците се оказват неравни и в нравствено отношение” (Гуревич 1999: 144). Накратко, хората не са равни (освен евентуално пред Божия съд) и това неравенство е израз на естествения или божествения ред. Също толкова естествено е следователно да се демонстрира господството и подчинението.

Античните демокрации в значителна степен се отклоняват от този модел. Законови регламенти ограничават властта на аристокрацията и отреждат основна роля на свободните граждани в управлението на държавата. Видимото, публичното, демонстрираното са

народните събрания, изборите, делата на най-отявлените защитници на една или друга кауза. Властта не е волеизявление на отделно лице или на привилегировано малцинство, а произтича от самоопределението на свободните граждани, които управляват пряко или чрез избрани от тях представители. В рамките на този режим статусът на гражданите е по-добър от този на поданиците в страните с неограничена от конституционни разпоредби власт. Но дори в обществата, където е имало доста подробни конституционни процедури, повече или по-малко демократични (например в класическа Гърция и републиканския Рим), богатство и власт показват тенденция към сливане. В антична Гърция „почти навсякъде... преобладава тимократичният вид управляваща класа, основана върху богатство. Атина например продължава да бъде контролирана от такъв тип лидери, принадлежащи към висшата класа, въпреки че, наистина, богатството често е било случайно свързано с благороден произход, а благородните (евпатридите) държат почти пълен монопол върху поземлените имения в Атика, така че семействата, които винаги са управлявали, имат свободното време и опита, необходими за лидерството” (Grant 1993: 44). Напротив, дори в демократична Атина отношението към бедните е било презрително: „Наистина законът на Атина забранява обиди заради бедност или прост произход, но независимо от това бедните са били презирани с откровеност, която се избягва днес... гърците предпочитат да вярват, че бедният човек е изкушен да върши грабежи и измами и Аристотел нарича бедността майка на бунта и престъплението. „Тя е страшно и непобедимо зло”, твърди Алкей. Парите носят на човека приятели и позиции в обществото, твърди драматургът, но никой не иска беден приятел” (Grant 1993: 59 – 60).

Изправени сме пред удивителен парадокс: в обществата, където има само поданици, но не граждани, където не съществува публичност, основана на свобода на мисълта и изразяването, реалните властови отношения по правило са такива, каквито те се възприемат и от най-обикновения наблюдател. Всеки миг от живота на господарите е демонстрация на тяхното изключително положение; всяка стъпка и жест на зависимите от тях носи печата на подчинението. Има наистина ситуации на разминаване между демонстрирана и реална власт, но те са изключения и, което е още по-важно, дължат се на специ-

фични отношения между личности и групички, те не произтичат от естеството и структурирането на типа власт. Като правило действителните отношения се разкриват непосредствено, очевидни са за всеки, въпреки че отсъства публичност, дебати, открито политическо съревнование. Напротив, в античните демокрации, където последните характеристики са налице повече или по-малко, съществува официална фасада, която в най-добрия случай дава представа само за част от механизмите на властта. Най-съществената част от машината на властта остава невидима. Привидно тя се задвижва от волеизявлението на гражданите, но в действителност нейните лостове са в ръцете на богатите и знатните – онези, които имат парите, влиянието, свободното време и опита да управляват. Демократичната публичност на античните републики не само не разкрива, а точно обратно – забулва и скрива реалните властови отношения и механизми.

Обществата, в които се съчетават капитализъм и представителна демокрация, са още по-ярко потвърждение на същия парадокс. Законови разпоредби и високи технологии им позволяват те да развият безпрецедентна по мащабите си публичност. Създава се медийна индустрия с непрекъснато растящ информационен и сугестивен потенциал. Конституции гарантират основни права на гражданите, защитавайки ги от произвол на правителствата. Индивидите се сдобиват с небивала автономия не само спрямо публичните власти, но също по отношение на семейство, местни общности, професионални корпорации. Като тенденция, развиваща се в продължение на десетилетия, индивидите се превръщат в социални атоми, освободени след разпада на традиционните връзки. В либералната публичност не само престава да съществува робството, но получават равни права жените, етнически, религиозни и други малцинства. По отношение на индивидуалните свободи далеч са надхвърлени стандартите на античната демокрация.

Всичко това обаче говори твърде малко за реалните субекти и механизми на властта. Демократичните процедури по-скоро скриват, отколкото разкриват, те са ритуалната привидност, която позволява да остане в сянка най-важната част от играта. Най-важните действащи лица в нея са бизнесмени, бюрократи и политици, преследващи своите интереси. Но всички те и преди всичко най-влиятелните особено

много държат да се представят като работещи в служба на обществото. Бизнесмените „движат икономиката“, осигуряват „икономическия растеж“, „дават работа“. Бюрократите осигуряват рационалното функциониране на държавната машина. Политиците са представители на „суверена“, на „народа“ и изразители на неговата воля. А наличният обществен ред е скрепен с „обществен договор“, който прави институционалната принуда и насилие „легитимни“. Демократичната куртоазия диктува на доминиращия или облечения във власт да „уважава личността и достойнството“ на зависимите от него. Дори при голяма асиметрия в отношенията, демократичният ритуал и етикет не толерира открито демонстриране на властта чрез господарски маниер. Облеклото на висшите статуси е строго официално и не дава големи възможности за изтъкване на собствената личност. Колкото статусната дистанция е по-голяма, толкова контактът е по-формален, рутинен, строго съблюдаващ нормите на демократичния етикет. Има наистина категория лица, които се чувстват свободни да демонстрират богатството си и да се представят като изключителни и уникални. Това са звездите от артистичния и спортния небосклон. Но те са много далеч от типовете на основните властни фигури на бизнесмена, бюрократа и политика.

От всичко това не следва, че демокрацията е просто измама и че тя не дава нищо повече в сравнение с недемократичното управление. Демокрацията е едно от цивилизационните достижения, спечелено с цената на много жертви. Както и в античните времена тя издига статуса на масата от населението, превръщайки поданиците в граждани. Тъкмо поради това обаче тя става способна да маскира ефективно действителните властови отношения. Измамно е дори нейното име: тя не е „власт на народа“ или управление на мнозинството. „Демокрацията е форма на управление, при която хората са (еднакво) свободни да станат политически неравни и тя работи, защото не се характеризира с политическо равенство, активно участие на гражданството и нещо, наподобяващо управление на мнозинството и консенсус, а с политическо неравенство и истинска апатия – в действителност с управление на малцинството и покорство на мнозинството... демокрацията е била способна по-скоро да приобщи богатите, отколкото да ги отчужди“ (Mueller 1999: 15).

Преди века на Просвещението онова, което се случва в обществото, обикновено се обяснява с воля на боговете или капризи на Съдбата. Рационалните тълкувания на историята са по-скоро изключение. След това причините и механизмите на социалните промени започват да се търсят в реално наблюдаемите процеси и явления. В социалните науки навлизат методи за математическа и статистическа обработка на данни. В това отношение особено се отличава икономическата наука, която към края на XIX век започва да използва авангардни математически методи.

Случва се обаче нещо много странно: неведомите сили, изгонени през вратата, се вмъкват през прозореца. И то тъкмо в дисциплината, доближаваща се най-много до стандартите на естествените науки – икономиксът. В противовес на политическата система, чието устройство и функциониране се регламентира в конституции, закони и всевъзможни разпоредби, ортодоксалната икономическа теория обявява икономиката за саморегулираща се система. Опитите за намеса в нея и за регулиране на нейното функциониране водят до по-сериозни дисбаланси и неблагоприятни последици от онези, които са плод на спонтанното ѝ движение. Всичко, което се случва в нея, е дело на „невидимата ръка“ (Адам Смит). Освен че са неведоми (никое човешко съзнание не е в състояние да обхване и предвиди случващото се в икономиката) и неконтролируеми, пазарните сили, твърдят икономическите теолози, са и най-справедливи. Пазарът възнаграждава способните, инициативните, усърдните и наказва посредствените и мързеливите. Слепите стихии на пазара въздават безпристрастно, подобно на сляпата Съдба. Ако не си постигнал успех, ако се провалиш, търси причината в себе си; дори оправданията със стечение на обстоятелствата не вършат работа, защото, ако си рационален, би трябвало да пресмяташ и рисковете.

Апологията на „невидимата ръка“ е и апология на капитализма. Той е „естественият ред“, който не зависи от волята на индивиди и групи, който може да бъде само нарушен от проектиращи и регулиращи човешки намеси. Но и едни от най-ярките критици на капитализма, в това число и Маркс, тръгват от основополагащата идея за пазара като аналог на стихийен природен процес. Според Маркс, „общественото разделение на труда противопоставя един на друг неза-

висими стокотпроизводители, които не признават никакъв друг авторитет освен този на конкуренцията, на принудата, която е резултат на борбата между техните взаимни интереси, също както в животинското царство борбата *bellum omnium contra omnes* е в по-голяма или по-малка степен условие за съществуване на всички видове” (Маркс 1968: 368). „Необходимо е пълно развитие на стокото производство, докато от самия опит израсне научното разбиране, че частните видове труд, извършвани независимо един от друг, но всеотранно зависими един от друг като естествено развили се звена на естественото разделение на труда, постоянно биват свеждани към определени пропорции към тяхната обществена мярка, тъй като работното време, обществено необходимо за произвеждане на техните продукти, насилствено си пробива път като регулиращ природен закон сред случайните и постоянно колебаещи се разменни отношения на техните продукти, също както например действа законът за тежестта, когато къщата се сгромолясва върху главата на някого” (Пак там, 87 – 88).

Със съответните нюанси, и апологети, и критици на капитализма по същество изхождат от идеята за „невидимата ръка”. Разликата е в оценката на така схванатата икономическа реалност. Едните се вдъхновяват от „естествената” регулация на отношенията, без да е необходима намесата на субективна воля, изпитват почти мистичен възторг пред икономическия хаос, от който спонтанно възниква хармония; другите отхвърлят този социален ред, защото е източник на експлоатация на труда и е обременен с икономически катаклизми.

За да си изясним проблема за „невидимата ръка”, непрозрачността и неконтролируемостта на пазара, би трябвало да си отговорим на поне два въпроса. Първият е: дали тези характеристики са присъщи единствено и само на икономиката и я отличават от всички останали обществени сфери? Според мен отговорът е отрицателен. Например, политическите процеси и събития, както и последствията от тях са също толкова непредвидими, въпреки че в изследването им днес е впрегнат огромен научен, технологичен и финансов ресурс. Съществува не само икономически, но и политически хаос, продукт на безкомпромисни сблъсъци на различни сили, от който в последна сметка непременно би изкристализирал някакъв нов ред. Но никой

не се възхищава от политическия хаос и стремежът е той да бъде контролиран. Не може да се предвиди (днес дори за относително кратък период) развитието на науката и технологиите, социалните последици от него, кои ще бъдат печелившите и кои – губещите. Следователно, по отношение на прозрачност, предвидимост и контрол ситуацията в икономиката не се отличава с уникалност. Фактът, че на икономиката се придава статус на изключителност, се дължи на идеологически причини и свързани с тях интереси. Защитниците на неограничената частна собственост естествено не могат да приемат външния контрол от страна на публичната власт и съответно избират гледната точка за пазара като автономна саморегулираща се система; държавата е призвана да я охранява, но не и да се намесва в нейното функциониране. Напротив, крайните противници на частната собственост виждат в нея и нейното функциониране чрез неограничения пазар главен източник за несполуки и провали на капиталистическите общества.

Вторият въпрос, на който също би трябвало да си отговорим, е: дали пазарът е нещо дотолкова хаотично и непрозрачно, че в него не могат да се идентифицират никакви структури? И в този случай отговорът е категорично отрицателен. По отношение на своя икономически потенциал различията между участващите на пазара са огромни. Фирмите гиганти са относително малък брой, средните също са ограничен брой, а всички те са заобиколени от безчет други фирми с нищожни размери. Освен това съществуват асоциации от фирми, обвързани в различна степен, на различен принцип и формиращи различни конфигурации. Свързването може да бъде на чисто икономическа основа, но може да следва също принципите било на семейството или рода, било на расова, етническа, религиозна или някакъв друг тип идентичност, може да следва схемата и методите на престъпна организация. Съвсем различен е и потенциалът на фирмите и асоциациите от фирми да влияят върху политическите и административните структури.

Ако разгледаме въпроса в персонален аспект, виждаме, че диспропорциите също са огромни. Господстващо положение има малцинство, контролиращо по-голямата част от икономическия ресурс на обществото. Ако се абстрахираме от формите и механизмите на

контрола, в това отношение капитализмът не се отличава от предшестващите го цивилизации. С развитието на капитализма са се обособили две основни подгрупи в това малцинство: първата са собствениците на големи маси веществено богатство (капитал), а втората – управляващите такова богатство и съответни на него човешки капитал и труд. Както е известно, дори най-елитните професионалисти сред учени, инженери, лекари, артисти, спортни звезди не могат да се мерят по доходи и властов потенциал с големите акционери, борсови спекуланти и директори на корпорации. Впрочем, понякога управляващите са крупни акционери и обратно. Следователно, в центъра на икономическата система се разполага малцинство, което контролира физическия и човешкия капитал на обществото. Съставът на това малцинство се мени, без то да губи това си качество. Напротив, голямата маса извън него са зависими хора – наемни работници и служители, зависими от корпорациите субконтрагенти и др. Част от дребния бизнес е извън корпоративните мрежи, но положението му е твърде незавидно, защото е принуден да оперира в свръхнаселени и силно конкурентни ниши, незаети от корпорациите.

Разбира се, когато казвам „зависими хора“, имам предвид икономическа зависимост, произтичаща от ярки диспропорции в икономическия потенциал на субектите. Юридически всички са автономни и равноправни граждани. Формално, доколкото са наемни служители, висшите мениджъри също са зависими хора – от акционерите на компаниите. В действителност обаче реалната им мощ е толкова голяма, че според много автори те по-скоро доминират над акционерите, отколкото обратно. Във всеки случай отношенията между тези две групи съвсем не са в категорията на простата субординация. Високата степен на структурираност и асиметричност на пазара означава, че не всички, които действат в неговите рамки, са еднакво зависими или еднакво независими от протичащите в него процеси. Докато повечето пазарни субекти са принудени да се съобразяват с конюнктурата и по-общите тенденции, има и такива, които са способни да формират тенденции и конюнктура. Както е известно, в различни отрасли съществуват монополи и олигополи. Има хора, които вземат решения, предопределящи икономическата съдба на страни, региони и градове, и други, които са обречени да търпят

последствията от такива решения. Това също означава, че пазарът не е неутрален арбитър, еднакво суров и еднакво добър към всички. За тясно малцинство той е механизъм, достъпен за манипулиране, за всички останали – непреодолим „обективен” закон.

Утвърждаването на капитализма и представителната демокрация е вървяло под знака на борбата с произвола на монарсите и подчинените им лица, изпълняващи публични функции. Отсъствието на конституционна регламентация и неефективността на контрола в рамките на системата на управление са се проявявали в смесване на частно и публично. Например, типичните сеньориални отношения са лични, скрепени с клетва за вяност, и същевременно предполагат осъществяването на публични функции. Поради неефективност на контрола от центъра, дори разгърнатата бюрократична система като онази в традиционен Китай не може да предотврати превръщането на чиновници в едри земевладелци, упражняващи повече или помалко автономна власт върху известна територия. За традиционните общества по начало е характерно съчетаване, свързване в едно лице на богатство и изпълнение на някакви обществени функции. В немалка степен това е свързано със стремежа на централната хазна да не заплаща за публични длъжности, което ги прави достъпни единствено за състоятелните. Последните пък от своя страна се стараят сами да се възнаградят за своята служба, използвайки нейните възможности в свой личен интерес.

Капитализмът, съчетан с демокрация, съществено променя тази ситуация. Конституции ограничават дори властта на коронованите глави, стеснени са правомощията на изпълнителната власт, докато се засилват тези на парламентите и на съдебната система. С развитието на транспортните и комуникационните средства центърът все по-ефективно контролира държавната територия, така че самовластието и сепаратизмът на местно равнище стават съвсем невъзможни. Разгърнатата официална регламентация на политиката и администрацията сякаш напълно отделят частната от публичната сфера. Намесата на лични отношения и интереси в изпълнението на официалните функции се възприема не само като укоримо, но и като наказуемо.

И все пак проблемът не е решен, а само видоизменен. Промяна се преди всичко съотношението и относителната тежест на

публичното и частното. В докапиталистическите недемократични общества официалното лице в това му качество е активната страна: то притиска зависимите от него в интерес на собственото му облагодетелстване. В обществата с развит капитализъм и представителна демокрация такова лице трябва да се задоволи по-скоро с пасивна позиция: то не може да упражнява открит натиск по отношение на фирмите и гражданите; в негова власт е да показва по един или друг начин благосклонно отношение, фаворизирайки едни лица и фирми за сметка на други. Нараства ролята на частните субекти, които са защитени от открит произвол и вече се стремят да прокарат частните си интереси чрез решенията и действията на публичните власти. Това те постигат предимно и най-успешно чрез стратегията на съблазняването. Бизнесът, пропорционално на своя мащаб, предлага различни съблазни, а политици и администратори отвърщат с фактическо, неофициално привилегировано третиране.

Това е таен контракт между представители на обществените и носители на частни интереси. Той се сключва и изпълнява в незримо паралелно по отношение на законните отношения измерение и същевременно в непосредствена връзка с тях и чрез самите тях. За разлика от конвенционалната престъпност, тук законно и незаконно често са трудно различими. Едно и също лице в едно и също време е в две роли: и защитник на обществените интереси, и негов подмолен рушител; нерядко частни предприемачи не се задоволяват с този свой статус, а тайно се домогват до благодеяния от обществото. Въпреки че е заклеймена и обявена за противозаконна, тази симбиоза на официални лица и носители на частни интереси е нерушима, защото залогът и за едната, и за другата страна е огромен. Освен това не съществува сила или институция, която да стои над тези две категории лица: именно те държат в ръцете си главните лостове на властта.

Освен тази незаконна експанзия на частни интереси в сферата на публичното, за капитализма е характерна и друга, напълно законна форма, чието значение прогресивно е нараствало. Става въпрос за експанзията на частния бизнес в публичното пространство – както чисто физическо, така и социално. Капиталът експлоатира природните богатства на планетата, използва откритията и изобретенията на човешкия гений за правене на пари, подчинява на своя закон

(печалбата и натрупването) по-голямата част от световното население и контролира неговия ритъм на живот, програмира потребностите и потреблението му, определяйки привидно широко, но в действителност унифицирано и контролирано поле на неговия избор. Нещо повече, в наше време не просто капиталът, а поведението на една единствена голяма корпорация често предопределя съдбата на държава, регион, град. И настаняването, и оттеглянето от дадено място предизвикват дълбоки промени: по отношение на екологията, заетостта и безработицата, инфраструктурата, стандарта на живот, демографията и т. н. Както показва опитът от последните десетилетия, фалитът на голяма корпорация не е частен, а много важен обществен въпрос: последствията се оценяват като толкова сериозни, че правителството е принудено да я спасява – разбира се, с парите на данъкоплатците. Всичко това означава, че действията на частния бизнес засягат фундаментални обществени интереси. Поведението на този бизнес е частно от гледна точка на неговите мотиви и интереси, но обществено с оглед на последствията. Колкото и да са неблагоприятни те, в общия случай фирмата или фирмите не сетретират като отговорни.

Трябва да се признае, че формулата, според която печалбите са частни, а загубите и неблагоприятните последствия – обществена грижа, е патент на капитализма. В предкапиталистическите общества, въпреки деспотизма и презрителното отношение към зависимото население, неразграничаването на частно и публично не позволява на овластените да загърбват и да не се чувстват отговорен за онова, което се смята за обществено неприемливо.

Капитализмът, коригиран чрез социалната държава, има една безспорна историческа заслуга: след ужасите на първоначалната индустриализация, като се започне от средата на XIX век, стандартът на живот на масата от населението в развитите икономики започва да нараства. Постепенно, но трайно са победени хилядолетните мрачни спътници на човечеството – гладът и нищетата – макар и за по-малката част от световното население. Същевременно обаче нарастват диспропорциите между бедни и богати страни. Не по-малко тревожна е и тенденцията към нарастване на икономическото неравенство в богатите икономики през последните три десетилетия –

следствие от неолибералния обрат в развитието на световния капитализъм.

Каква е цената, която е била заплатена за победата над нищетата в най-успешно развилите се общества. Този въпрос не се свежда само до огромните жертви и страдания, свързани с първоначалното натрупване и началната индустриализация. Цената се е плащала и продължава да се плаща и от онези, които са се облагодетелствали от по-високия стандарт. За да покажа това, ми е необходим глобален исторически фон.

Анализирайки резултатите от най-нови изследвания върху стандарта на живот в преиндустриалната епоха (Кацарски, 2007: 277 – 291) стигам до следните основни изводи: В самия край на преиндустриалната епоха (около 1800 г.) страни с най-развита икономика като Англия и Холандия показват жизнен стандарт равен, а често и доста по-нисък от този на ред „примитивни“ култури. При това европейците имат своя стандарт само благодарение на изнурителен труд, който поглъща почти целия им ден, докато „диваците“ се радват на много свободно време. Ако има „прогрес на цивилизацията“, той не може да се търси в повишаване благосъстоянието на масата от населението. Изправяме се пред изумителен парадокс: въпреки значителното нарастване на бремето на труда, в преиндустриалната епоха, не се наблюдава растеж, а по-скоро деградация на жизнения стандарт за повечето хора.

С възникването на развитите уседнали земеделски култури човекът се оказва уловен в капана на цивилизацията: материалното благополучие не се подобрява, а по-често дори се влошава. Здравето със сигурност се влошава. Волният живот остава в миналото, а на негово място идва изнурителният, монотонен и идиотизиращ труд, поглъщащ целия ден.

През последния век и половина стандартът на населението в икономически развитите западни общества е нараствал безпрецедентно. С още по-бърз темп се е повишавала производителността на труда. На този фон намаляването на работния ден и съответно увеличаването на свободното време са отбелязали твърде скромни напредък. Нещо повече, самото свободно време е по своеобразен начин обсебено от икономиката – то е време за потребление. Работа, за

да мога да живея, т. е. да потребявам. Потребявам, за да могат да се трудят други. Човекът е обсебен не само от императива на труда, но дори в още по-голяма степен от императива на потреблението. В този порочен кръг остава твърде малко място за фантазия, творчество и свобода, защото начинът на потребление е вече закодиран в стоката или услугата, която се потребява. Пожертвано е и общуването – със собствените деца, с близки и приятели, с хората от местната общност. Потребяваме повече стоки и услуги, но губим неоченимата в парични знаци благодат на близкото общуване и истински свободния избор.

Индустриалната цивилизация освободи богатите страни от хилядолетния малтусиански капан на нищетата. Въпреки това обаче, колкото и да е парадоксално, бремето на труда не е по-леко, а в някои отношения е станало по-непоносимо. Той подчинява човека не само чрез непосредствено поглъщане на неговите сили и способности, но и чрез обсебване на свободното време като време за потребление. Кapanът на цивилизацията – капанът на труда – не е изчезнал, а е станал по-съвършен.

Човек може да изпадне в зависимост по два различни и коренно противоположни начина. Първият е отнемане и лишаване от нещо, което му принадлежи, – някакви вещи или самата свобода да решава и действа. Вторият е съблазняване – повече или по-малко сложно поведение, чрез което активен субект предизвиква специфични желания и стремежи. В единия случай зависимостта се постига чрез принуда (отрицателен акт), а в другия – чрез привличане (позитивен акт).

Като отношения между индивиди двата типа са стари също толкова, колкото самият човешки род (ако не и повече, бидейки донякъде характеристики и на биологичния живот). В предкапиталистическите общества обаче основната стратегия на господстващите класи и групи по отношение на подчинените е била отнемането. Посредством открита принуда се присвояват личността на несвободните, трудът им или част от продукта на труда им. Епохалната революция на капитализма се състои най-вече в това, че принципно (ако се абстрахираме от първоначалната фаза на капиталистическо развитие и някои рецидиви по-късно) този вид открита принуда престава да съществува. Хората работят като правило без желание,

по необходимост, но не защото някакви господари са им отнели личната свобода. Като начало не е нужно също те да бъдат съблазнявани с нещо, за да го правят – достатъчен е бичът на познатите от хилядолетия нужди от храна, облекло и подслон. Ако тези потребности биха останали неизменни, технологичният и икономическият прогрес на капитализма бързо биха ги наситили и същевременно биха позволили радикално съкращаване на работното време. По този начин в относително ранен стадий индустриалната цивилизация би постигнала идеала на ред „примитивни“ общества, радващи се на скромно благосъстояние и много свободно време, в което човек е напълно еманципиран от бремето на труда и може да се отдаде на своята спонтанна активност.

Добре ни е известно, че това не се е случило. Относително константните потребности на масата от населението (по-различна е ситуацията при елита) в аграрните общества претърпяват също коренни трансформации. Основна черта на капиталистическата икономика е това, че тя постоянно ражда нови потребности по силата на простия факт, че създава все нови и нови продукти (стоки и услуги). Успехът на всеки такъв продукт зависи от успешното съблазняване, привличане на потребители. В този смисъл развитието на капиталистическата икономика така, както ни е познато от края на XVIII век до наши дни, не би било възможно без добре развити и все по-съвършени механизми на съблазняване на потребителите. Икономически растеж не би бил възможен без вербуване на потребителите, без манипулирането им по такъв начин, че те да пожелаят новите продукти.

Какво означава този тип икономика за човешкото съществуване? Добро или зло е тя? Според мен еднозначният отговор не би бил обоснован. За съвременния човек би било истински абсурд редуцирането на икономически детерминирани потребности до някакво неизменно равнище, каквото и да би било то. Научните постижения и технологиите създават нови възможности за подобряване качеството на живота. Не можем да се откажем например нито от по-качествено лечение, нито от по-добри комуникации. Нещо повече, самият ни духовен хоризонт в наше време пряко зависи от напредъка на техниката и технологиите. От друга страна обаче, привличането

и вербуването е подчинено на цели и стратегии на съблазняващия и само случайно може да съвпадне с интересите на съблазняваните. Иманентна цел на съблазняването е обвързването, поставянето в зависимост, то е фин механизъм за присвояване на личността и отнемане на свобода. Да бъдеш съблазнен е по начало приятно преживяване и източник на удоволствие, но далеч не всяко удоволствие и пристрастеност са нещо добро. Едва ли има нужда да се напомня, че някои пристрастявания са пагубни и разрушителни за индивида, който е обсебен от тях. Това, което рядко се осъзнава, е фактът, че в действителност разрушителните привързаности са много повече и по-често срещащи се, отколкото си мислим, привеждайки банални примери с опиати и други изкушения.

Оковите на човека във времената на нищетата и деспотизма са зрими и обременителни. Той се стреми да ги счупи и отхвърли. В епохата на демокрация и масово потребление една външна свобода (да избира политически представители, стоки и услуги) е източник на по-фундаментална несвобода; изборът на феноменално равнище е всъщност механизъм, чрез който се унищожава възможността за един по-автентичен избор. И както е известно, човек не е твърде склонен да се бунтува срещу веригите на удоволствието – в миналото на това са били способни само религиозни аскети, каквито днес е почти невъзможно да се намерят.

Както се вижда от всичко дотук, патосът на това изследване е критичен. Същевременно стремежът ми е да се избегнат две крайности на критиката. Първо, от съвременна гледна точка ми се струва неприемлив радикализмът, който отхвърля съществуващия социален ред, за да го замени с нов, проектиран от начало до край и свободен от всички тъмни петна от миналото. Такъв вид е проектът комунизъм, основан върху премахване на частната собственост. Горчивите плодове от такъв радикализъм са ни добре познати. Второ, също толкова неприемлива е и „критика”, която по същество е апология на съществуващото. Имам предвид твърде разпространеното убеждение, че общественият ред, съчетаващ капитализъм, демокрация и високи технологии, има много недостатъци, но по-добър социален ред не е възможен. Франсис Фукуяма например твърди, че „напред-

налите държави в света нямат друг алтернативен модел на политическа и икономическа организация, към който да се стремят, освен демократичния капитализъм” (Фукуяма 1997: 14). Еднакво далеч съм както от позицията събаряне до основи и изкореняване, така и от примирението, че въпреки всичко живеем в най-добрия от всички възможни светове.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

Гуревич, Арон Я. 1999. Избранные труды, в 4 тома. Т. 2: Средневековой мир. Москва и др.

Gurevich, Aron Ya. 1999. Izbranne trud, v 4 toma. T. 2: Srednevekovoy mir. Moskva i dr.

Кацарски, Иван. 2007. Власт, неравенство и стратификация в прединдустриалните общества. Велико Търново, Фабер.

Katsarski, Ivan. 2007. Vlast, neravenstvo i stratifikatsiya v predindustrialnite obshtestva. Veliko Tarnovo, Faber.

Маркс, Карл. 1968. Капиталът. Т. 1. Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 23. София, Издателство на БКП.

Marks, Karl. 1968. Kapitalat. T. 1. Marks, Engels. Sachineniya. T. 23. Sofiya, Izdatelstvo na BKP.

Фукуяма, Франсис. 1997. Доверие: Обществените ценности и създаването на благосъстояние. София, РИВА.

Fukuyama, Fransis. 1997. Doverie: Obshtestvenite tsennosti i sazdivaneto na blagosastoyanie. Sofiya, RIVA.

Dowd, Douglas F. 2000. Capitalism and Its Economics: A Critical History. London and Sterling, Pluto Press.

Grant, Michael. 1993. A Social History of Greece and Rome. New York, etc., Scribner's.

Iqbal, Farrukh and Jong-Il You. 2001. Overview. In: *Democracy, Market Economics, and Development: An Asian Perspective*. Washington, The World Bank Publications.

Mueller, John. 1999. Capitalism, Democracy, and Ralph's Pretty Good Grocery. Princeton, Princeton University Press.

Piore, Michael J. 1996. Review of The Handbook of Economic Sociology. *Journal of Economic Literature*. Vol. 34, No. 2, 741 – 754.

Sen, Amartya (2001). Democracy and Social Justice. In: *Democracy, Market Economics, and Development: An Asian Perspective*. Washington, The World Bank Publications.

Swedberg, Ronald. 1991. Major Traditions of Economic Sociology. *Annual Review of Sociology*. Vol. 17, 251–276.

Swedberg, Ronald (1997). New Economic Sociology: What Has Been Accomplished? *Acta Sociologica*. Vol. 40, No. 2, 161–182.